

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Prawa i Administracji

MAREK WOŹNICKI

Reformy ceł i podatków w Rzeczypospolitej w latach 1764–1766

The Reforms of Duties and Taxes in 1764–1766

STRESZCZENIE

W połowie XVIII w. sytuacja Rzeczypospolitej Obojga Narodów była bardzo trudna. Rzeczpospolita traciła swoją pozycję w Europie i musiała zmierzyć się z problemami wewnętrznymi. Stąd też nie jest zaskoczeniem, że po śmierci króla Augusta III główna frakcja polityczna – Familia (Czartoryskich) – rozpoczęła ambitny program reformy państwa. Jednym z najpoważniejszych problemów Rzeczypospolitej było to, że rządy saskie pozostawiły skarb państwa polsko-litewskiego w opłakanym stanie, dochody skarbu wynosiły ok. 8,5 mln zł. Poziom podatków był niski, a stany uprzywilejowane były w dużej mierze zwolnione z płacenia podatków.

Przedelekcyjny Sejm konwokacyjny w 1764 r., kontrolowany przez zwolenników Familii, zreformował istniejące podatki oraz wprowadził nowe podatki i cła. Cło generalne, obejmujące również szlachtę i duchowieństwo, przyniosło w 1765 r. przychód rządu 2,3 mln zł w Koronie. Niestety, król pruski Fryderyk II uznał, że cło generalne narusza postanowienia traktatu welawskiego z 1657 r. i zaczął pobierać własne nielegalne cła od polskich statków płynących Wisłą. W 1766 r. Rzeczpospolita musiała wycofać się z cła generalnego i przywrócić przywileje celne szlachty, ale jednocześnie wprowadziła nowy podatek od produkcji alkoholu (czopowe). Dokonanie lustracji królewskiej pozwoliło na zwiększenie wpływów z kwarty przeznaczonej na wojsko. Sejm zwiększył również wysokość poglównego żydowskiego.

W rezultacie roczny dochód skarbu państwa polsko-litewskiego wzrósł do 13 mln zł. Oszczędności skarbowe wrosły w ciągu roku z 19 000 złp do 1 800 000 złp. Reformy ceł i podatków z lat 1764–1766 miały istotny wpływ na wzmocnienie państwa polsko-litewskiego. Król Stanisław August Poniatowski i stronnictwo Familii chcieli kontynuować program reform państwa, lecz te plany zostały przerwane przez działania wojenne konfederacji barskiej i I rozbiór Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: wiek XVIII; cła i podatki; skarbowość

WPROWADZENIE

Istotną rolę w dziejach skarbowości Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVIII w. odegrały reformy sejmu „niemego” z 1717 r. Miały one poprawić sytuację wojska i skarbu Rzeczypospolitej. Ograniczono wówczas kompetencje sejmików ziemskich w sprawach skarbowych oraz przeprowadzono istotną reformę sposobu finansowania wojska, polegającą na ustaleniu stałych podatków na utrzymanie określonego etatu wojska koronnego i litewskiego. W związku z powyższym uchwalono pierwszy w dziejach Rzeczypospolitej budżet wojskowy pod nazwą *Regulamen punktualney płacy woysku Koronnemu* (i odpowiednio – litewskiemu)¹. Budżet ten dla Korony wynosił 4 954 477 złp, zaś dla Litwy 2 046 000 złp, łącznie zatem 7 000 477 złp².

Ustalenie stałego budżetu wojskowego wiązało się z uchwaleniem stałych podatków przeznaczonych wyłącznie na utrzymanie armii. Podatkami tymi w Koronie miały być pogłównne generalne³ (przynoszące blisko 3 940 000 złp dochodu) oraz hiberna⁴ (1 014 000 złp). Co ważne, podatki te były pobierane bezpośrednio przez władze wojskowe za pośrednictwem deputatów, nie mógł nimi dysponować ani podskarbi, ani poszczególne sejmiki⁵. Pozostałe podatki w postaci kwarty starej, nowej i kwadrupli⁶ (przynoszące łącznie ok. 280 tys. złp dochodu),

¹ *Volumina legum*, oprac. i wyd. J. Ohryzko, t. VI, Petersburg 1859–1860, s. 137–139, 150–151, 164–201 (dalej jako: VL; w cytatach z *Volumina legum* zastosowano oryginalną pisownię); M. Nycz, *Geneza reform skarbowych sejmu niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717*, Poznań 1938, s. 189–265; M. Drozdowski, *Działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach saskich*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1977, R. 38, s. 128–131.

² T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Badania ze stanowiska historycznego i ekonomicznego*, t. III, Kraków – Warszawa 1897, s. 110.

³ Był to podatek płacony przez wszystkich poddanych według specjalnego taryfikatora, uwzględniającego posiadany majątek i stanowisko, począwszy od arcybiskupa gnieźnieńskiego, na chłopach komornikach i zagrodnikach skończywszy. Podatek ten spotykał się z dezaprobatą szlachty, dlatego do 1717 r. uchwalano go jedynie w sytuacjach nadzwyczajnych, szczególnie na potrzeby obrony przed najazdami tatarskimi. Zob. J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, Poznań 1947, s. 216, 259–260. Przykładowe stawki pogłównego dla duchowieństwa wskazuje H. Karbownik, *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz Państwa od połowy XVII wieku do 1795 r.*, Lublin 1984, s. 88. Zob. także: M. Nycz, *op. cit.*, s. 231–234.

⁴ Hiberna, czyli „zimowe leże”, zwana też „chlebem zimowym”, była podatkiem stanowiącym ekwiwalent za uwolnienie dóbr królewskich i kościelnych od kwaterunków wojskowych w okresie zimy. Zob. J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 260; H. Karbownik, *op. cit.*, s. 174.

⁵ VL, t. VI, s. 187–190; J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 346; T. Korzon, *op. cit.*, s. 110–111; M. Nycz, *op. cit.*, s. 212–213.

⁶ Kwarta stanowiła podatek w wysokości 1/4 dochodu rocznego z królewskich, przeznaczony na obronę potoczną, czyli utrzymanie stałego wojska. W 1567 r. dokonano zmiany wysokości kwarty, ustalając, iż będzie ona wynosiła 1/5 dochodu rocznego z królewskich. W 1632 r. uchwalono pobór dodatkowej nowej kwarty, przeznaczonej na potrzeby artylerii, w wysokości odpowiadającej dawnej kwarcie (zwanej odtąd starą). Z kolei kwadrupla była płaconą przez nowych tennariuszy (dzierżawców) królewskich w pierwszym roku użytkowania przez nich dóbr. Zob. VL,

cel⁷ (wydzierżawianych za ok. 350 tys. złp rocznie), składnego winnego⁸ (wydzierżawianego za ok. 58 tys. złp rocznie) oraz pogłównego żydowskiego⁹ (ustalonego na poziomie 220 tys. złp rocznie) pozostawały w gestii podskarbiego, który musiał rozliczyć się z ich wydatkowania przed Sejmem¹⁰. Łącznie w omawianym okresie dochody budżetu koronnego zamykały się w kwocie ok. 5 900 000 złp¹¹.

Z kolei na Litwie na punktualną płacę wojska miały składać się dochody z podymnego¹², hiberny, czopowego¹³, szelężnego¹⁴, pogłównego żydowskiego i cła generalnego w łącznej wysokości 2 046 000 złp¹⁵. Do dyspozycji podskarbiego pozostawały dochody z kwarty, składnego winnego i innych podatków w wysokości ok. 500 tys. złp¹⁶.

Tym samym całkowity dochód skarbu Rzeczypospolitej w omawianym okresie należy szacować na 8–8,5 mln złp rocznie¹⁷. Była to suma wielokrotnie mniejsza od dochodów osiąganych przez największe państwa Europy. W połowie

---

t. IV, s. 245; A. Falniowska-Gradowska, *Królewszczyzny i starostwa w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1984, s. 26–27; A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006, s. 16–21; J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 221, 231, 260.

⁷ Cła były pobierane zazwyczaj od wartości towaru eksportowanego, w kwocie 8% od kupców polskich i 12% od cudzoziemców, a także w wysokości 2% przy przewozie wewnętrznym. Zob. J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 346; A. Filipczak-Kocur, *op. cit.*, s. 62–65.

⁸ Był to podatek płacony przez kupców zagranicznych, którzy przywożąc do kraju wina, musieli złożyć je w jednym z wyznaczonych składów. Przy tej czynności płacili podatek w zależności od wartości przywiezionego trunku. Zob. J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 218–219.

⁹ Pogłówny żydowski był określane w formie ryczałtu obciążającego ogół gmin (kahałów) żydowskich w Koronie lub na Litwie. Rozdziału podatku według liczby Żydów w poszczególnych gminach oraz samego poboru podatku dokonywały Generalność Sejmu Czterech Ziem w Koronie oraz Generalność Sejmu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zob. J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 218, 259–260; J. Goldberg, *Bieda oraz dobroczynność Żydów polskich w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012, s. 183; A. Filipczak-Kocur, *op. cit.*, s. 65–66.

¹⁰ Łącznie dochody z tych podatków wynosiły zazwyczaj ok. 900 000 złp rocznie, choć w latach 1743–1744 była to kwota 1 200 000 złp rocznie. Budżet ten przez M. Nycza został nazwany „podskarbińskim”, z częściami „nieruchomą” (przeznaczoną na wojsko) i „ruchomą” (przy czym część „nieruchoma” obejmowała ok. 55% tego budżetu). Zob. T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 23; M. Nycz, *op. cit.*, s. 212.

¹¹ T. Ciesielski, *op. cit.*, s. 19–20.

¹² Podymne to podatek płacony od „dymu”, czyli domu mieszkalnego, przez mieszczan, chłopów oraz szlachtę zagrodową, wprowadzony w 1629 r. Zob. A. Filipczak-Kocur, *op. cit.*, s. 53–58.

¹³ Czopowe stanowiło podatek konsumpcyjny pobierany od mieszczan od wyszynku piwa, wina, miodu i wódki, określane według ilości lub wartości trunku. Zob. *ibidem*, s. 58–62; J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 218, 260.

¹⁴ Podatek ten był płacony w wysokości 10% wartości sprzedanych trunków (podatek dziesiątego szeląga, stąd nazwa). Zob. J. Rutkowski, *op. cit.*, s. 260.

¹⁵ VL, t. VI, s. 150–151, 154–157; T. Korzon, *op. cit.*, s. 110.

¹⁶ T. Korzon, *op. cit.*, s. 111.

¹⁷ *Ibidem*, s. 111; M. Nycz, *op. cit.*, s. 259.

XVIII w. dochody Francji wynosiły ok. 335–379 mln liwów, czyli ok. 500–570 mln złp, dochody Austrii – 24 mln guldenów, czyli 96 mln złp¹⁸, a dochody Rosji – 19,4 mln rubli, czyli ok. 120 mln złp¹⁹. Ponadto należy zauważyć, iż suma ta była nieadekwatna do możliwości podatkowych ludności i potencjału gospodarczego kraju. Obciążenie podatkowe ludności kształtowało się na poziomie 0,8–1 złp na jednego mieszkańca, podczas gdy w Prusach i Monarchii habsburskiej, czyli krajach o podobnej strukturze dochodów państwowych (opartych w części o podatki, a w części o dochody z domeny królewskiej), wskaźnik ten wynosił w przeliczeniu odpowiednio 6 i 12 złp na mieszkańca²⁰. Nie należy zapominać o dochodach z dóbr królewskich, które w niewielkim stopniu trafiały do skarbu królewskiego, choć przez współczesnych były szacowane na ok. 12 000 000 złp, a według niektórych badaczy na sumę dwukrotnie wyższą²¹.

Z przedstawionego wyżej zestawienia wynika wyraźnie, iż reformy sejmu niemego były niewystarczające. Podobne wnioski były formułowane również przez współczesnych, dlatego w literaturze politycznej tego okresu sprawa reform skarbowych była jednym z częściej poruszanych zagadnień. Już za rządów Augusta II utworzono na wzór pruski specjalny organ pod nazwą KAMERA DO ZARZĄDU SKARBEM KRÓLEWSKIM, jednak królewskie plany reformy skarbu Rzeczypospolitej „na wzór pruski” nie zakończyły się sukcesem²². Po objęciu tronu przez Augusta III propozycje reform skarbowych i aukcji wojska podnoszone były m.in. przez ks. Augusta Czartoryskiego²³. Na sejmie w 1738 r. powołano komisję pod przewodnictwem prymasa Teodora Potockiego w celu opracowania zasad finansowania powiększonej armii i nowych źródeł dochodów dla skarbu publicznego. Działalność komisji nie przyniosła jednak rezultatów z powodu zerwania sejm²⁴. Na sejmie w 1744 r. pojawił się projekt powołania Komisji Skarbowej jako organu zarządzającego skarbem publicznym i dbającego o ekonomiczny rozwój kraju, zaproponowany przez kanclerza Andrzeja Załuskiego. Z kolei marszałek Franciszek Bieliński zaproponował pobór nowych podatków na utrzymanie powiększonej armii. Projekty te nie zostały uchwalone wskutek nie dościa sejm²⁵. Dalsze projekty, przewidujące powołanie Rady Ekonomicz-

¹⁸ T. Korzon, *op. cit.*, s. 109.

¹⁹ F. Bujak, *Przyczyny upadku Polski*, [w:] *Wybór pism*, t. II: *Z dziejów społecznych i gospodarczych Polski w X–XX w.*, Warszawa 1976, s. 270.

²⁰ E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1999, s. 103. Przy czym należy zaznaczyć, że powyższe dane są szacunkowe i odnoszą się do stanu z 1785 r.

²¹ T. Korzon, *op. cit.*, s. 113. Przyczyny tego stanu rzeczy omawia W. Pałucki, *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1974, s. 202–231.

²² G. Bałtruszajtys, *Podział czynności komisarzy Komisji Skarbu Koronnego z 1766 roku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1972, R. 33, s. 91.

²³ M. Drozdowski, *Działalność budżetowa...*, s. 137–139.

²⁴ *Ibidem*, s. 139–140.

²⁵ *Ibidem*, s. 140–142; G. Bałtruszajtys, *op. cit.*, s. 92.

nej, pełniącej funkcję ministerstwa skarbu, czy też Komisji Walnej, mającej mieć charakter tymczasowej instytucji, której celem byłoby uporządkowanie skarbu publicznego, również nie zostały zrealizowane wskutek zerwania sejmów z lat 1746–1752²⁶. Mimo tych niepowodzeń idea gruntownej reformy skarbu Rzeczypospolitej była nadal żywa w środowisku „Famili”²⁷, lecz jej realizacja mogła nastąpić dopiero po śmierci Augusta III²⁷.

UCHWALENIE CŁA GENERALNEGO

W związku z potrzebą poprawienia sytuacji skarbu Rzeczypospolitej sejm konwokacyjny w 1764 r. postanowił dokonać reformy podatków, które miały od-tąd zapewniać „naysprawiedliwszy, a kraiovi nieuciążliwy dochód”²⁸. Za najważniejszą reformę należało uznać wprowadzenie cła generalnego, które miał płacić każdy „*nemine excepto*, począwszy od Nayiaś. Krola aż do ostatniego obywatela i kupca, *cujsumque generis et condicionis*, tak na wodzie, iako y lądzie”, a które miało zacząć obowiązywać od 1 stycznia 1765 r. na całym terytorium Korony, nie wyłączając Prus Królewskich²⁹. Od opłaty cła generalnego zwolnione były jedynie towary wiezione z dóbr szlacheckich albo z „miasta portowego”, czyli Gdańska, do miejsca zamieszkania szlachcica, jeżeli sprowadzono je nie na sprzedaż, lecz na potrzeby domu szlacheckiego (co miało zostać stwierdzone przysięgą szypra), jak również bydło pędzone z dóbr do dóbr szlacheckich, zboże i inne towary wiezione łądem przez szlachcica na targ. W pozostałym zakresie konstytucja wyraźnie znosiła wszelkie libertacje, serwitoryaty i protekcje, pozostawiając jednak możliwość dokonania pewnych modyfikacji w wysokości stawek celnych Komisji Skarbowej Koronnej, która w tym celu miała opracować i wydać odpowiedni instruktarz celny zawierający taryfę ceł nakładanych na poszczególne towary³⁰. W poborze cła generalnego pokładano znaczne nadzieje, uznając, iż wpływy z opłat celnych pozwolą na zniesienie innych uciążliwych dla szlachty podatków, w szczególności pogłównego i podymnego³¹.

Jednocześnie decyzją Sejmu zniesiono wszelkie inne wewnętrzne cła, myta, opłaty lodowe i tym podobne obciążenia, zarówno prywatne, jak i związane z urzędami, pozostawiając sprawę ewentualnych odszkodowań za zniesienie cła do rozstrzygnięcia Komisji Skarbu Koronnego. Ponadto Sejm ustanowił maksymalne wysokości opłat na utrzymanie dróg, mostów i grobli (tzw. mostowe

²⁶ G. Bałtruszajtys, *op. cit.*, s. 91–92. Zob. także: *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, oprac. W. Konopczyński, Warszawa 1910–1937: t. I, s. 326 i n., t. II, s. 274 i n., t. III, s. 74 i n.

²⁷ G. Bałtruszajtys, *op. cit.*, s. 92.

²⁸ VL, t. VII, s. 22.

²⁹ *Ibidem*, s. 22, 144.

³⁰ Konstytucja określiła jedynie stawki celne na przewóz zboża w wysokości 2 złp od łasztu, zatem na dość niskim poziomie. Zob. *ibidem*.

³¹ *Ibidem*, s. 23.

i grobelne), pozostawiając Komisji Skarbowej Koronnej ułożenie stosownej taryfy wraz z opisaniem traktów handlowych, którymi powinni podróżować kupcy, jak również zwalniając od konieczności zapłaty mostowego i grobelnego tych przewoźników, którzy byli równocześnie zwolnieni od płacenia cła³². Obowiązek naprawy dróg, mostów i grobli znajdujących się w dobrach prywatnych został nałożony na właścicieli tych dóbr, przy czym równocześnie konstytucja zezwalała właścicielom nieruchomości na pobór „spaśnego”, czyli opłaty uiszczanej przez kupców od każdego popasu w danych dobrach, z zachowaniem wyżej opisanych zwolnień³³.

Regulacja ustanowiona w Wielkim Księstwie Litewskim była niemal identyczna. Zauważyć przy tym należy, iż w tekście tej konstytucji wśród miast portowych obok Gdańska wymieniono także Królewiec i Rygę. Nadto konstytucja litewska regulowała istotną kwestię związaną z funkcjonowaniem granicy celnej pomiędzy Koroną i Wielkim Księstwem, co powodowało konieczność zapłacenia podwójnego cła przy sprowadzaniu towarów z zagranicy – najpierw koronnego w Gdańsku albo na granicach lądowych, a potem litewskiego na granicy między Koroną a Wielkim Księstwem. W tym zakresie postanowiono, iż importer towaru winien zapłacić cło na komorze koronnej, a następnie przedstawić stosowny kwit na komorze litewskiej, co zwalniałoby go od konieczności ponownego uiszczania cła³⁴. Natomiast odnośnie przewozu towarów rzeką Bug, płynącą z Korony przez Wielkie Księstwo i ponownie przez Koronę, ustalono, iż cło ma być pobierane w wysokości 50% stawki na komorze litewskiej w Brześciu Litewskim, a następnie w wysokości 50% stawki na komorze koronnej³⁵.

W instruktarzu celnym z 1765 r. Komisja Skarbowa Koronna określiła strukturę administracji celnej oraz wysokość stawek celnych. Dla potrzeb celnych Korona została podzielona na osiem prowincji, na czele z superintendentami, podlegających bezpośrednio Komisji, administracja miała zatem charakter centralistyczny³⁶. Łącznie służba celna liczyła 190 urzędników, z czego 40 pracujących w zarządach prowincjonalnych i 150 w komorach celnych, łącznie funkcjonowało 113 komór i 22 przykomorki (obserwatoria), przy czym Komisja zmniejszyła liczbę komór istniejących do tej pory, likwidując przede wszystkim komo-

³² Opłaty te ustalono w wysokości 3, 2 lub 1 gr od wołu i konia, w zależności od kosztów poniesionych przy budowie mostu czy grobli. Zob. *ibidem*.

³³ Spaśne określono w wysokości 1 gr od każdej osoby, konia lub wołu, albo 3 gr w wypadku noclegu na danym gruncie. Zob. *ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, s. 78–79.

³⁵ *Ibidem*, s. 22–23.

³⁶ Ustanowiono prowincje celne: krakowską, podgóorską, ruską, ukraińską, mazowiecką, kujawską, wielunińską i wielkopolską. Zob. R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 70, 75.

ry w kraju w związku ze znoszeniem cel wewnętrznych³⁷. Wysokość stawek celnych została ustalona na poziomie 8% wartości towarów importowanych do Rzeczypospolitej przez kupców polskich oraz 10% w przypadku importu towarów przez kupców zagranicznych, a także 10% przy eksporcie towarów pochodzących z Rzeczypospolitej przez kupców polskich oraz 12% przy eksporcie towarów przez kupców zagranicznych³⁸. Stawki celne zostały zatem ustalone na dość wysokim poziomie, ale ze względu na to, że w instruktarzu zaniżono wartość większości towarów, faktyczne cło generalne wynosiło 2,5–3,5% dla kupców polskich oraz 4–5% dla Żydów³⁹.

Cło generalne w Koronie w 1765 r. przyniosło ponad 2 301 364 złp, w 1766 r. – 2 876 873 złp, brak jest danych dotyczących Litwy⁴⁰. Na dalszym poborze tego podatku w istotny sposób zaważył protest króla pruskiego Fryderyka II, który zażądał jego zniesienia pod pretekstem, iż cło generalne łamie traktaty welawsko-bydgoskie z 1657 r. Dodatkowo król pruski utworzył w Kwidzynie (jedynym mieście Prus Książęcych leżącym nad Wisłą) specjalną komorę celną, gdzie pod groźbą ostrzału artyleryjskiego zmuszano statki płynące Wisłą do zawijania do komory, a następnie pobierano cło w wysokości 10% wartości towarów, przynosząc Prusom znaczne dochody⁴¹. Dzięki pośrednictwu rosyjskiemu udało się załagodzić sytuację z Prusami i doprowadzić do likwidacji komory kwidzyńskiej za cenę zawieszenia, a następnie zniesienia cła generalnego⁴².

Uchwała w tym przedmiocie zapadła na sejmie w 1766 r., na którym zniesiono cło generalne, przywracając dawne wolności celne szlachty i duchowieństwa oraz dawne cła. Równocześnie ostatecznie zniesiono pobór cła wewnątrz kraju (*in Regno*), w tym pobór cła na granicy między Koroną a Litwą, zarówno publicznego, jak i królewskiego, tym samym znacząco ułatwiając handel

³⁷ Wydaje się jednak, iż obsada ta była niewystarczająca dla potrzeb kraju, zwłaszcza w porównaniu do podobnej administracji w innych państwach. Na przykład w Prusach w jednej komorze w Magdeburgu zatrudniano 17 urzędników i 343 funkcjonariuszy celnych, akcyzowych i służowych. Zob. *ibidem*, s. 70–71, 74.

³⁸ Przy czym za kupców zagranicznych uważano także Żydów i niekatolików, nawet jeżeli stale zamieszkiwali na terenie Rzeczypospolitej. Zob. *ibidem*, s. 56. W. Konopczyński podaje inną wysokość stawek celnych, mianowicie 2% przy cłach wewnętrznych na towary polskie, 10% przy eksporcie z Rzeczypospolitej, zaś przy imporcie – 4% przy towarach pierwszej potrzeby, 8% – towarach „pożytecznych”, ale nie niezbędnych, i 12% przy towarach „zbytkownych”. Zob. W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Kraków 2010, s. 92.

³⁹ Na przykład w instruktarzu wartość garnca wódki szacowano na 7,5 gr, zaś jego realna wartość wynosiła 3 złp (czyli 12 razy więcej), podobnie łaszt owsa szacowano na 24 złp, gdy tymczasem jego cena wynosiła 90 złp. Zob. R. Rybarski, *op. cit.*, s. 56–57.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 53, 55.

⁴¹ Według szacunków króla pruskiego, gdyby cło kwidzyńskie było pobierane przez cały rok, dochód z niego wyniósłby ok. 5 500 000 złp. Zob. W. Konopczyński, *op. cit.*, s. 93–97.

⁴² *Ibidem*, s. 97–98. Zob. także: Z. Zielińska, *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766*, Warszawa 2012, s. 256–374.

wewnętrzny⁴³. Przywrócenie dawnych regulacji celnych wyraźnie zmniejszyło dochody skarbu Rzeczypospolitej. Wpływy z ceł w 1767 r. dla Korony wyniosły 2 473 183 złp, w 1768 r. – 1 427 900 złp, a w kolejnych dwóch latach nie przekraczały 500 000 złp rocznie z uwagi na konfederację barską. Natomiast cło litewskie miało według preliminarzy budżetowych przynosić „nie mniej niż 600 000 złp” rocznie⁴⁴.

W związku ze zniesieniem cła generalnego wprowadzono pobieranie przez skarb Rzeczypospolitej czopowego, które dotychczas było pobierane jedynie na Litwie (w Koronie podatek ten trafiał do skarbów wojewódzkich). Plany przejęcia wpływów z czopowego na rzecz państwa pojawiły się już w 1764 r., kiedy na sejmie konwokacyjnym wojewoda pomorski Paweł Mostowski zaproponował ustalenie stawek podatku czopowego według ilości trunku⁴⁵. Powyższa propozycja nie uwzględniała jakości trunków, dlatego w 1766 r. wprowadzono czopowe oparte na opodatkowaniu czystego dochodu z propinacji. Mieli je płacić wszyscy obywatele zajmujący się propinacją w dobrach szlacheckich, duchownych, królewskich i ekonomach, miastach i miasteczkach, nie zasłaniając się przy tym żadnymi przywilejami. Podatek miał wynosić dziesiąty grosz od czystej intraty z propinacji, po odliczeniu kosztów uzyskania przychodu⁴⁶. Każdy posesor, ekonom, arendarz miał sporządzić tabele czystej intraty z propinacji i zaprzysiąc ją przed grodem swojego województwa, ziemi czy powiatu. Podatek był zatem co do zasady podatkiem bezpośrednim, jednak konstytucja zastrzegła podatnikom prawo do podniesienia cen trunków o wartość podatku (czyli o 10%), w ten sposób czopowe nabrało cech podatku pośredniego⁴⁷. Taki sam podatek miał być wprowadzony na Litwie w miejsce dawnego czopowego i szelęznego⁴⁸. Konstytucja sejmu z 1766 r. nie weszła jednak w życie – pierwszy pobór czopowego miał nastąpić w marcu i kwietniu 1768 r., tymczasem sejm ekstraordynaryjny warszawski, obradujący od października 1767 r. do marca 1768 r., zmienił zasady poboru tego podatku⁴⁹.

⁴³ VL, t. VII, s. 192–193.

⁴⁴ R. Rybarski, *op. cit.*, s. 53, 55.

⁴⁵ Wojewoda proponował pobieranie podatku w wysokości 3 złp od beczki gorzałki, 6 złp od beczki miodu, 9 złp od beczki wina i 1 złp od beczki piwa. Zob. *Dyaryusz seymu convocationis siedmio-niedzielnego warszawskiego: zdania, mowy, projekta i manifesta w sobie zawierający przez sesye zebrany roku Pańskiego 1764*, Warszawa [b.r.w.], k. Ddr–Ddv, s. 60–61.

⁴⁶ „W szynkach dwornych wytrąciwszy expens possessorów, a w arendach to wszystko, co nie jest propinacją trunków”. Zob. VL, t. VII, s. 193.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 193–194; R. Rybarski, *op. cit.*, s. 95.

⁴⁸ VL, t. VII, s. 169–170, 222–224.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 294–297; R. Rybarski, *op. cit.*, s. 95–97.

WPROWADZENIE KWARTY SPRAWIEDLIWEJ

Drugim podstawowym źródłem dochodu skarbu Rzeczypospolitej, zgodnie z reformami sejmu konwokacyjnego z 1764 r., miała być kwarta sprawiedliwa. Podatek ten miał zastąpić dotychczas pobieraną starą i nową kwartę, a jego wysokość ustalono na 1/4 czystej intraty z dzierżawy królewskich. W celu obliczenia czystego dochodu z królewskich powołano specjalnych urzędników zwanych lustratorami, w liczbie 77 w Koronie i 51 na Litwie, którzy mieli dokonać lustracji „wszystkich dóbr Królewskich, Krzesłowych, Starostw, leśnictw, Wójtostw, Sołectw i lemaństw, dzierżaw i innych Królewskich dawno i nowo osiadłych”⁵⁰. Lustratorzy mieli za zadanie udać się do każdej królewskiej w wyznaczonym dla nich okręgu, zapoznać się z rejestrami i inwentarzami dochodów z trzech ostatnich lat, przekazanymi im przez dzierżawców dóbr, wypytać dzierżawców i dokonać własnych obserwacji przez przeprowadzenie wizji lokalnej dóbr i na tej podstawie określić czysty dochód z królewskich oraz wysokość kwarty⁵¹.

Przy określaniu dochodu należało brać pod uwagę wszelkie wpływy z gospodarstwa rolnego, a także z tytułu arend, stawów, czynszów, osypów i danin, z pominięciem przychodów z „leśnych towarów, y innych handlow”⁵². Od tak obliczonej sumy należało odliczyć „miejsową nieochybną sprawiedliwą *expensę*”, na którą składały się wszelkie wydatki konieczne dla uzyskania przychodu, pomijano natomiast inne wydatki poczynione przez starostę⁵³. Zrezygnowano zatem z dawnej praktyki odliczania 1/5 dochodów z królewskich jako wydatków na utrzymanie starostów. Uwzględniono jednak szczególny charakter królewskich stanowiących uposażenie starostw grodowych, przewidując, iż lustratorzy powinni uwzględnić koszty utrzymania zamku i inne publiczne wydatki przy obliczaniu czystego dochodu z tych dóbr⁵⁴.

W ten sposób otrzymywano czysty dochód z dóbr, od którego w szczególnych sytuacjach można było dokonać dodatkowych odliczeń⁵⁵. 1/4 czystego dochodu stanowiła kwartę sprawiedliwą, która miała trafiać do skarbu Rzeczypo-

⁵⁰ Wliczając w to królewskie posiadane prawem emfiteuzy lub obciążone hipoteką, za to z pominięciem „dóbr stołu królewskiego” (ekonomii) oraz „gruntów *iuri terrestri*” lub „*decreta pro terrestribus* uznanych” (dóbr ziemskich dziedzicznych lub za dziedziczne uznanych). Zob. VL, t. VII, s. 23–24, 79–80; A. Fałniowska-Gradowska, *op. cit.*, s. 54–55.

⁵¹ Przy czym jeżeli dobra leżały w granicach dwóch województw, ziem czy powiatów, lustracji miał dokonywać tylko jeden lustrator – tego okręgu, w którym leżała „pryncypialniejsza” część dóbr. Zob. VL, t. VII, s. 24–25, 80–81.

⁵² *Ibidem*, s. 24, 80.

⁵³ W szczególności wydatki na reperację domów czy utrzymywanie nadwornej milicji lub Kozaków. Zob. *ibidem*, s. 25, 80.

⁵⁴ R. Rybarski, *op. cit.*, s. 252.

⁵⁵ W przypadku dóbr emfiteutycznych oraz zastawnych należało odliczyć procent odsetek od sum zapisanych na tych dobrach. Zob. *ibidem*, s. 251–252; VL, t. VII, s. 25.

spolitej. Zakazano tym samym przerzucania tego podatku na barki poddanych. Jednocześnie konstytucja zastrzegła, iż wszelkie dawne zwolnienia od kwarty zostają zniesione i zostaje utrzymany obowiązek zapłaty kwadrupli, doprecyzowany na sejmie koronacyjnym w 1764 r.⁵⁶ Wszelkie spory dotyczące wysokości kwarty oraz sposobu przeprowadzania lustracji podlegały rozstrzygnięciu przez Komisję Skarbową, która mogła nakładać kary zarówno na posesorów utrudniających przeprowadzenie lustracji, jak i na lustratorów niewykonujących należycie swoich obowiązków⁵⁷.

Działalność lustratorów trwała od lutego do października 1765 r., dlatego pierwszy pobór nowego podatku miał nastąpić w marcu 1766 r.⁵⁸ Dzięki wprowadzeniu nowego podatku nastąpił znaczny wzrost dochodów skarbu Rzeczypospolitej: o ile w 1764 i 1765 r. kwarta w Koronie przynosiła ok. 275 000 złp rocznie, o tyle w 1766 r. miało to być 2 312 346 złp, czyli ponad ośmiokrotnie więcej. Dane te dotyczą spodziewanych wpływów z kwarty na podstawie sprawozdań z lustracji, więc nie muszą odpowiadać realnym wpływom do skarbu. W 1767 r. dochody z kwarty w Koronie szacowano na 2 196 275 złp, a w 1768 r. – 1 761 513 złp, z kolei na Litwie – 809 406 złp 12,5 gr. W następnych latach wskutek działań konfederacji barskiej dochód ten wyraźnie spadł⁵⁹.

Ponadto skarb Rzeczypospolitej pobierał dupłą kwarty płaconą przez nowych posesorów w pierwszym roku po objęciu przez nich królewsczyzn. Wysokość dochodów z tego tytułu pozostawała dosyć zmienna, co wynikało z liczby nowych posesorów w danym roku, zależnej od przypadku. Mimo to pod tym względem widać wyraźną tendencję zwyżkową – od 13 311 złp w 1764 r., przez 71 819 złp w 1766 r., do 170 931 złp w 1768 r.⁶⁰

Zgodnie z uchwałą sejmu lustracje miały odbywać się regularnie co 5 lat⁶¹. Jednak koszty przeprowadzenia lustracji okazały się dość znaczne⁶², dlatego

---

⁵⁶ VL, t. VII, s. 25, 81. Na sejmie koronacyjnym postanowiono, iż w razie nieopłacenia kwadrupli w określonym terminie, będzie istniała możliwość pozbawienia dzierżawcy prawa do danej królewsczyzny i nadania jej innej osobie.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 25–26, 81.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 24–25, 80–81.

⁵⁹ Warto zaznaczyć, iż szacunki dokonane w czasie lustracji 1765 r. nie mogły być zbyt dokładne, skoro posesorowie królewsczyzn bez większych trudności byli w stanie uiszczać kwartę podwyższoną w 1775 r. do półtorakrotności (na Litwie – dwukrotności) wysokości kwarty z 1765 r., zaś w 1789 r. – aż 3,5 kwarty z 1765 r., czyli teoretycznie 87,5% czystego dochodu. Zob. R. Rybarski, *op. cit.*, s. 253–257. Oskarżenia współczesnych o zbyt niski szacunek podaje również T. Korzon (*op. cit.*, s. 131).

⁶⁰ R. Rybarski, *op. cit.*, s. 253–254.

⁶¹ VL, t. VII, s. 26.

⁶² Każdy z lustratorów za swe czynności miał otrzymać kwotę 4000 złp, zatem przy 128 lustratorach oznaczało to wydatek rządu 512 000 złp. Zob. *ibidem*, t. VII, s. 25; A. Falniowska-Gradowska, *op. cit.*, s. 55.

w 1766 r. sejm uchwalił, iż lustracje mają być dokonywane po śmierci każdego posesora lub po dokonaniu cesji za zgodą króla⁶³.

Niejako przy okazji reformy kwarty sejm konwokacyjny postanowił obciążyć Komisję Skarbową Koronną obowiązkiem dokonania lustracji dóbr królewskich, które były zwolnione od płacenia hiberny (przede wszystkim dóbr położonych w województwach ruskich). Lustracja miała być dokonana przez lustratorów mianowanych przez Komisję w ciągu roku od rozpoczęcia przez nią swojej działalności. Ich zadaniem było ustalenie wysokości tego podatku, „biorąc proporcją z dobr, które dotąd płaciły y płacą” hibernę⁶⁴. Wydaje się, iż powyższa lustracja nie została przeprowadzona, bowiem w latach 1764–1773 do skarbu koronnego z tytułu hiberny wpływała kwota ustalona na sejmie niemy w 1717 r., to jest 1 063 939 złp rocznie⁶⁵.

Z kolei na Litwie proporcjonalnym rozłożeniem hiberny na poszczególne dobra mieli zająć się ci sami lustratorzy, którzy przeprowadzali lustrację królewskich czynn. W tym wypadku również lustracja nie została przeprowadzona⁶⁶.

REFORMA POGŁÓWNEGO ŻYDOWSKIEGO

Trzecią reformą mającą znacząco zwiększyć dochody skarbu publicznego była zmiana sposobu obliczania i pobierania pogłównego żydowskiego. W 1717 r. ustalono, że pogłowne ma być płacone w formie ryczałtu, którego wysokość w Koronie oznaczono na 220 000 złp rocznie, zaś na Litwie – 60 000 złp rocznie⁶⁷. Rozłożeniem podatku na poszczególnych podatników i jego poborem zajmowali się przedstawiciele samorządu żydowskiego. Na tym tle dochodziło do wielu nieprawidłowości w związku z niesprawiedliwym opodatkowaniem poszczególnych gmin (według liczby osób, a nie zamożności) oraz działaniami samych poborców, którzy często „za prywatnemi swemi dyspozycjami y dyspartymentami daleko większe summy, z niemającym całego żydostwa uciemieniem [...] wybierać y na swoy pożytek, oraz prywatne expensa obracać zwykli”⁶⁸.

Chcąc ukrócić powyższe nadużycia i zwiększyć dochody państwa, Sejm postanowił wprowadzić pogłowne generalne obciążające wszystkich Żydów i Karaimów po ukończeniu 1. roku życia, w wysokości po 2 złp od głowy⁶⁹. Podatek miał być pobierany, poczynawszy od 1765 r., dlatego po publikacji tekstu konstytucji konieczne było przeprowadzenie „rewizji głów”, czyli spisu ludności podle-

⁶³ VL, t. VII, s. 195.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 26.

⁶⁵ R. Rybarski, *op. cit.*, s. 259.

⁶⁶ VL, t. VII, s. 81; T. Korzon, *op. cit.*, s. 132.

⁶⁷ R. Rybarski, *op. cit.*, s. 220, 222.

⁶⁸ VL, t. VII, s. 26; J. Goldberg, *Bieda oraz dobroczynność Żydów polskich...*, s. 182–183.

⁶⁹ VL, t. VII, s. 26.

gającej opodatkowaniu. Powyższej rewizji w każdym mieście i miasteczku mieli dokonać przedstawiciele ludności żydowskiej⁷⁰ w towarzystwie szlachcica-katolika, wyznaczonego przez tenutariusza, starostę lub właściciela dóbr, na terenie których znajdowało się dane miasto. Zadaniem rewizorów było odwiedzenie wszystkich mieszkań żydowskich w mieście i spisanie mieszkańców z imienia i nazwiska, także tych, którzy znajdowali się w podróży oraz tych, którzy posiadali domostwa w dwóch miastach. Ponadto mieszkańcy okolicznych wsi zostali zobowiązani do stawienia się w mieście będącym siedzibą kahału w celu uwzględnienia w spisie, pod groźbą klątw żydowskich. Spis miał zostać dostarczony do głównego miasta województwa, ziemi czy powiatu do dnia 2 stycznia 1765 r.⁷¹

Obowiązkiem rewizorów było przekazanie spisów ludności na ręce komisarzy wyznaczonych przez Sejm oraz złożenie przed nimi przysięgi potwierdzającej rzetelność zebranych informacji. Komisarze na podstawie przekazanych im spisów układali taryfę podatku pogłównego żydowskiego i karaïmskiego z podziałem na poszczególne miasta i parafie, a następnie przekazywali ją pisarzowi skarbowemu z najbliższej komory celnej, gdzie również odbierali wynagrodzenie za swoje czynności⁷². Lustracja winna być powtarzana co pięć lat. Sam pobór podatku miał odbywać się w dwóch ratach (marcowej i wrześniowej) za pośrednictwem władz kahału, które pobierały podatek od członków wspólnoty i przekazywały go do władz skarbowych. Gdyby jednak ludność żydowska czy karaïmska z danego miasta wyszła lub wymarła, na poczet zapłaty podatku należało przejąć pozostawione przez nich majątki⁷³. Wszelkie spory dotyczące przebiegu lustracji, nieprawidłowej działalności komisarzy czy rewizorów, jak również poboru podatku, miały podlegać sądownictwu Komisji Skarbowej Koronnej⁷⁴. Niejako przy okazji Sejm zniósł wszelkie żydowskie zjazdy i sejmiki oraz zakazał pod groźbą kary ich zwoływania, uznając, iż po reformie sposobu pobierania podatku pogłównego ich dalsza działalność jest zbędna⁷⁵.

⁷⁰ W rewizji mieli uczestniczyć: miejscowy rabin, kwartalny i szkolnik, gdyby zaś rabina i kwartalnego zabrakło, szkolnik w towarzystwie dwóch Żydów „najlepszych gospodarzy”. Zob. *ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² W wysokości 1000 złp. Zob. VL, t. VII, s. 26–28.

⁷³ *Ibidem*, s. 28–29. Przy czym nawet w wypadku spalenia połowy lub całości miasta, podatek powinien zostać zapłacony, wobec tego posesor dóbr był zobowiązany do zgłoszenia powyższego faktu w grodzie, a ten musiał zawiadomić Komisję Skarbową, która wówczas powinna rozłożyć brakującą sumę pogłównego na inne gminy żydowskie w taki sposób, aby w ciągu trzech lat niedobory dochodów skarbowych z tytułu pogłównego zostały uzupełnione. Zob. *ibidem*, s. 196.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 26–28.

⁷⁵ Jednocześnie Sejm wezwał przedstawicieli kahałów żydowskich na sesję lutową Komisji Skarbowej Koronnej celem rozwiązania sprawy długów pozostawionych przez sejmy i sejmiki żydowskie. Zob. *ibidem*, s. 29; J. Goldberg, *Gminy żydowskie (kahały) w systemie władztwa dominialnego w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w społeczeństwie...*, s. 1–2.

Regulacje dotyczące poboru pogłównego na Litwie były właściwie identyczne, przy czym konstytucja sejmowa zajęła się dodatkowo sytuacją Żydów w województwie inflanckim, postanawiając, iż będą oni należeć do jednego kahału z siedzibą w Krasławiu⁷⁶.

Zgodnie z szacunkami wpływy z pogłównego w Koronie powinny wynieść 859 312 złp rocznie, zaś na Litwie – 315 298 złp rocznie⁷⁷. Rachunki przedłożone w Sejmie wskazują jednak, iż wpływy te były wyraźnie niższe. O ile za lata 1765–1766 (cztery raty) wpływy do skarbu koronnego wyniosły 1 719 154 złp, a zatem nawet więcej niż wskazywała lustracja, o tyle w latach 1766–1767 (dwie raty) było to 446 786 złp, kolejna rata z 1767 r. przynosi 248 994 złp, a w całym 1768 r. wpływa jedynie 255 682 złp. Powyższe rozbieżności wynikały zarówno z ówczesnej sytuacji politycznej, jak i słabości administracji skarbowej⁷⁸.

REZULTATY REFORM

Jak już wspomniano wyżej, jednym z celów wprowadzenia powyższych reform podatkowych było umożliwienie zniesienia dotychczasowych „uciążliwych” podatków w postaci pogłównego („chrześcijańskiego”) i podymnego. Realizację tego postulatu zapowiadała już konstytucja sejmu konwokacyjnego z 1764 r.⁷⁹, a na sejmie koronacyjnym w 1764 r. postanowiono, iż zniesienie tych podatków nastąpi najpóźniej na sejmie ordynaryjnym w 1766 r., o ile pozwolą na to wpływy z nowych podatków⁸⁰. Ponieważ wpływy te okazały się niewystarczające, zniesienie pogłównego i podymnego wyznaczono na moment zapłacenia raty wrześniowej tego podatku za 1768 r.⁸¹ Jednak w zestawieniu dochodów budżetu państwa, sporządzonym na sejmie w 1768 r., pozycje podatku pogłównego i podymnego istniały nadal, były one pobierane aż do 1775 r.⁸²

Pomimo niezadowolającego rozwiązania sprawy pogłównego chrześcijańskiego i podymnego, reformy podatkowe z lat 1764–1766 należy uznać za generalnie udane. Dzięki wprowadzeniu cła generalnego, przekształceniom kwarty i pogłównego żydowskiego oraz usprawnieniu administracji skarbowej nastąpił spektakularny wzrost dochodów państwa. W okresie od 1 lipca 1764 r. do 30 września 1766 r. (czyli dziewięć kwartałów) skarb koronny uzyskał przy-

⁷⁶ VL, t. VII, s. 81–83.

⁷⁷ Czyli odpowiednio blisko czterokrotnie więcej w Koronie i ponad pięciokrotnie więcej na Litwie. Zob. R. Rybarski, *op. cit.*, s. 222.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 222, 224.

⁷⁹ VL, t. VII, s. 23.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 146.

⁸¹ *Ibidem*, s. 194.

⁸² Wysokość wpływów z pogłównego w Koronie wynosiła 3 924 000, a z podymnego na Litwie – 926 666 złp 20 gr, były to zatem istotne pozycje w zestawieniu dochodów państwa.

chód rządu 13 730 504 złp 17 gr 10,5 den.⁸³ Wydatki skarbu wyniosły z kolei 10 746 557 złp 11 gr 2,5 den, zatem nadwyżka budżetowa wyniosła 2 983 947 złp 6 gr 8 den., a po doliczeniu ostatniej raty podatków z prowincji ukraińskiej – 3 065 846 złp 19 gr 10 den. Z kolei w wypadku skarbu litewskiego dochody w okresie od 2 stycznia 1765 r. do 1 lipca 1766 r. (sześć kwartałów) wyniosły 3 524 186 złp 16 gr, a wydatki 2 608 442 złp 8 gr, zaś zadeklarowana nadwyżka budżetowa – 502 486 złp 26,5 gr.⁸⁴ W ten sposób w ciągu dwóch lat skarb Rzeczypospolitej wypracował nadwyżkę rządu 3,5 mln złp, gdy w 1764 r. przy rozpoczęciu obrad sejmiku konwokacyjnego podskarbi wielki koronny Tadeusz Wessel wykazał posiadanie jedynie 19 tys. złp oszczędności⁸⁵.

Przeliczając podane wyżej kwoty w stosunku rocznym oraz po odliczeniu kwoty 3,2 mln złp dochodu z hiberny jako przeznaczonej na utrzymanie „punktualnej płacy” wojska, otrzymujemy dochody skarbu koronnego w budżecie niestałym w kwocie ok. 4,5 mln złp rocznie⁸⁶, co stanowi sumę pięciokrotnie wyższą w porównaniu do budżetu niestałego ustalonego w 1717 r. (ok. 900 tys. złp). Z kolei w wypadku skarbu litewskiego dochód niestały wzrósł trzykrotnie z ok. 500 tys. złp do ok. 1,5 mln złp (również po odliczeniu podatków przeznaczonych na utrzymanie wojska)⁸⁷. Po doliczeniu do tego budżetu stałego (łącznie dla Korony i Litwy 7 mln złp) okazuje się, iż dzięki reformom z lat 1764–1766 budżet Rzeczypospolitej wzrósł z ok. 8,4 mln złp rocznie do ok. 13 mln złp rocznie, zatem zwiększył się o 60%⁸⁸. Nic dziwnego, iż reformy podatkowe z lat 1764–1766 stały się podstawą do dalszych prac nad modyfikacjami w zakresie dochodów i wydatków państwa, poczynawszy od zmiany budżetu wojskowego w 1766 r., a skończywszy na ustaleniu kompletnego planu dochodów i wydatków państwa na sejmie w 1768 r.⁸⁹

⁸³ Zgodnie z relacją ustaloną w 1526 r. 1 złoty polski = 30 gr = 540 denarów, 1 gr = 18 denarów. Zob. J. Sztetyło, *Pieniądz*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, A. Ajnenkiel, Warszawa 1981, s. 49; M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w latach 1764–1795. Działalność budżetowa sejmiku polskiego w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa – Poznań 1975, s. 22. Do kwoty tej zaliczają się dochody z hiberny, nie są jednak uwzględnione wpływy z pogłównego „chrześcijańskiego” w wysokości 3 924 000 złp. Zob. T. Korzon, *op. cit.*, s. 134.

⁸⁴ Z porównania przedstawionych dochodów i wydatków wynika, iż nadwyżka powinna wynieść 915 743 złp 27 gr, zatem brakowało kwoty 413 257 złp 0,5 gr, co należy wiązać z osobą Michała Brzostowskiego, ówczesnego podskarbiego wielkiego litewskiego, znanego z nadużyć finansowych. Zob. M. Drozdowski, *Podstawy finansowe...*, s. 23.

⁸⁵ T. Korzon, *op. cit.*, s. 139; M. Drozdowski, *Podstawy finansowe...*, s. 24.

⁸⁶ T. Korzon, *op. cit.*, s. 134.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 135.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 135–136.

⁸⁹ M. Drozdowski, *Podstawy finansowe...*, s. 25–58.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Dyaryusz seymu convocationis siedmio-niedzielnego warszawskiego: zdania, mowy, proyektu i manifestu w sobie zawierający przez sesye zebrany roku Pańskiego 1764*, Warszawa [b.r.w.], k. Ddr–Ddv.
- Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, oprac. W. Konopczyński, Warszawa 1910–1937.
- Volumina legum*, oprac. i wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859–1860.

Opracowania

- Bałtruszajtys G., *Podział czynności komisarzy Komisji Skarbu Koronnego z 1766 roku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1972, R. 33.
- Bujak F., *Przyczyny upadku Polski*, [w:] *Wybór pism*, t. II: *Z dziejów społecznych i gospodarczych Polski w X–XX w.*, Warszawa 1976.
- Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.
- Drozdowski M., *Działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach saskich*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1977, R. 38.
- Drozdowski M., *Podstawy finansowe działalności państwowej w latach 1764–1795. Działalność budżetowa sejmu polskiego w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa – Poznań 1975.
- Falniowska-Gradowska A., *Królewszczyzny i starostwa w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1984.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006.
- Goldberg J., *Bieda oraz dobroczynność Żydów polskich w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012.
- Goldberg J., *Gminy żydowskie (kahały) w systemie władztwa dominialnego w szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012.
- Karbownik H., *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz Państwa od połowy XVII wieku do 1795 r.*, Lublin 1984.
- Konopczyński W., *Fryderyk Wielki a Polska*, Kraków 2010.
- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Badania ze stanowiska historycznego i ekonomicznego*, t. III, Kraków – Warszawa 1897.
- Nycz M., *Geneza reform skarbowych sejmu niemego. Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717*, Poznań 1938.
- Pałucki W., *Drogi i bezdroża skarbowości polskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1974.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1999.
- Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, Poznań 1947.
- Rybarski R., *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937.
- Sztetyło J., *Pieniądz*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, A. Ajnenkiel, Warszawa 1981.
- Zielińska Z., *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766*, Warszawa 2012.

SUMMARY

In the middle of 18th century situation of Poland-Lithuania Commonwealth was very difficult. The Commonwealth was losing its position in Europe, and was facing with internal weakness. Therefore its no wonder, that after the death of August III main political fraction – The (Czartoryski's) Family – launched an ambitious reform program of the state. One of the most serious problem of the Commonwealth was that Saxons reign left the Polish-Lithuanian treasury badly underfinanced, with income of about 8,5 million zlotys. Tax levels were low, and privileged groups remained mostly untaxed.

The preelection “convocation” parliament of 1764, controlled by The Family supporters, reformed existing taxes and enacted several new taxes and duties. A general custom duty, paid also by the nobles and clerics, brought in about 2,3 million zlotys in crown provinces in 1765. Unfortunately, Friedrich II of Prussia founded that the duty violated the Treaty of Wehlau of 1657 and started collecting his own illegal duties from Polish boats on the Vistula. In 1766, Poland-Lithuania had to withdraw the general duty and bring back the duty privileges of nobles, but simultaneously put in a new alcohol tax. The review of crown estates allowed to grow the income from military “quarter tax”. Parliament also increased the Jewish pool tax.

In the result, the annual income the Polish-Lithuanian treasury increased to 13 million zlotys. Savings of treasury went up from 19 000 zlotys to 1 800 000 zlotys per year. The reforms of duties and taxes in 1764–1766 had a significant influence to strengthen the Polish-Lithuanian state. King Stanislaw August Poniatowski and The Family wanted to continue the state reform program, but the plans was interrupted by the War of the Bar Confederation and the First Partition of Commonwealth.

Keywords: 18th century; duties and taxes; exchequer

Lista recenzentów współpracujących z czasopismem w 2014 roku:

prof. dr hab. Przemysław Hauser
prof. dr hab. Grzegorz Miernik
prof. dr hab. Jadwiga Muszyńska
dr hab. Aleksander Bołdyrew
dr hab. Wiesław Bondyra
dr hab. Jacek Legieć
dr hab. Janusz Mierzwa
dr hab. Piotr Olender
dr hab. Jacek Piotrowski

